

aforesaid factors.

Keywords: function words, conjunctive equivalents of word, deprepositional constructions, agglutination, transformation processes.

Надійшла до редакції 20 грудня 2016 року.

Людмила Попович

УДК 81'366=161.2

ПРО ВЗАЄМОДІЮ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ ТА ЧАСОВІ ФОРМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ¹

Розглянуто взаємообумовленість граматичних категорій в українській мові, унаочнено ієрархію граем; на прикладах дієслівних форм теперішнього доконаного та плюсквамперфекта показано вплив категорії виду, стану та способу на категорію часу; на підставі розмежування синтаксичних конструкцій з теперішньою ірреальною, минулою ірреальною та потенційною умовами показано вплив категорії часу на категорію способу.

Ключові слова: граматична категорія, граема, вид, стан, спосіб, теперішній час, плюсквамперфект.

1.0 Взаємодія дієслівних категорій в українській мові

Проблему взаємодії дієслівних категорій, як і граматичних категорій загалом, вважають однією з найбільш актуальних та найменш вирішених в сучасному мовознавстві [Плунгян 2011; Мальчуков, Храковский 2015; Храковский 2015]. Це питання розглядають з позиції відповідних ієрархічних відношень, коли наявність граеми підпорядкованої категорії детерміновано присутністю іншої. На взаємозалежність дієслівних категорій та їхню взаємообумовленість, зокрема, звернено увагу в працях В. С. Храковского [Храковский 1990; 1996; 2015]. Вчений наполягає на доцільності аналізу граем дієслова разом з його актантами, тобто в рамках конструкції, яка становить ядро висловлення при генеруванні мовлення, надаючи, таким чином, першість граматиці конструкції при її порівнянні з вербоцентричним підходом [Храковский 2015: 778]. Взаємообумовленість граматичних, зокрема, дієслівних категорій в українській мові послідовно висвітлено в теоретичній граматиці А. П. Загнітка [Загнітко 2011: 313 – 353].

Якщо розглядати лексичне значення дієслова як «вершину природної ієрархії елементів, з яких складається дієслово, точніше кожна його фінітна словоформа» [Храковский 2015: 781], то воно, з одного боку, визначатиме категорію виду, а з іншого, категорію стану, оскільки обидва значення визначає семантика дієслова. Граеми доконаного та недоконаного видів виділяємо в залежності від аспектуальних показників, а семантика перехідних дієслів допускає наявність у них пасивної діатези. Беручи до уваги розмаїтість визначень категорії дієслівного стану в українському мовознавстві – від надання йому статусу морфолого-синтаксичної категорії [Жовтобрюх 1972: 330; Русанівський 2000: 591; Плющ 2005: 228; Алексієнко 2013: 406] до повного заперечення наявності такої граматичної категорії [Вихованець 1988: 90] або ж виділення стану як міжрівневої морфолого-словотвірної-синтаксичної категорії, з опертям на словотвірному рівні [Городенська 2004: 242; Загнітко 2011: 181]², в нашому дослідженні поділяємо думку тих мовознавців [Мельчук 2004], які вважають активний стан базовою діатезою дієслівної лексеми.

Активна діатеза дієслова є базовою, оскільки вона відображає лексикографічне тлумачення лексеми, засноване на збігу позицій її семантичних та синтаксичних актантів. При такому підході пасивна діатеза є маркованою, похідною формою, при якій другий семантичний та синтаксичний актант відповідного дієслова активної діатези переміщується на позицію першого синтаксичного актанта, а семантичний суб'єкт (прототипічно Агенс) факультативно виражається агентивним додатком [Храковский 2015: 780] або ж позиція синтаксичного суб'єкта не заповнюється: *Робота [студентами] виконана вчасно; Проблема на даний момент досліджується в нашому інституті.* У конструкціях з безособовими предикативними формами на *-но, -то*, притаманними українській мові, суб'єкт (Агенс) нейтралізується [Городенська 2004: 244], при збереженні семантичної та синтаксичної позиції другого актанта відповідного дієслова активної діатези, пор.: *Студенти вчасно виконали роботу – Роботу виконано вчасно.*

Вид та стан визначають наявність часових форм: дієслова доконаного виду в українській мові мають редуковану парадигму часу, оскільки в ній відсутня граема теперішнього часу, а у дієслів пасивної діатези відсутня граема давнини минулого часу. Видові показники, у свою чергу, визначають наявність граем пасивного стану. В українській мові, як відомо, форма з пасивним дієприкметником прототипічно утворюється від дієслів доконаного виду, напр.: *Ваша пропозиція розглянута вчора / Вашу пропозицію розглянуто вчора*, а пасивна дієслівна форма на *-ся* – від дієслів недоконаного виду, напр.: *Ваша пропозиція розглядається фахівцями.*

Останнім часом українські мовознавці наполягають на вилученні з парадигми пасивної діатези форм з постфіксом *-ся*, утворених від перехідних дієслів недоконаного виду [Городенська 2004: 243]. Таку думку,

¹ Роботу виконано в рамках проекту 178021, за підтримки Міністерства науки, освіти та технологічного розвитку Республіки Сербії.

² Про місце та статус категорії дієслівного стану в історії українського мовознавства див. у ґрунтовній монографії про категорію перехідності в українській мові XVI–XX ст. Ольги Заневич [Заневич 2015: 13 – 44].

однак, спростовує мовна практика, яка показує, що конструкції з таким пасивом широко вживані в сучасній українській мові. Поділяємо думку тих науковців, які вважають, що граматики повинна реєструвати та категоризувати наявні в мові явища, а не наполягати на нормі, що протирічить мовній практиці [Пешковський 2010: 4]. Відсутність у парадигмі пасивної діатези дієслів з нейтралізованою перехідністю на *-ся* обмежує темпоральну зону пасиву, оскільки унеможливує вираження теперішнього актуального при трансформації семантичної ролі Пацієнса в роль Агенса, пор.: *Це питання досліджується науковцями* (у даний момент, актуальний теперішній час). Натомість конструкція *Хустка вишивана дівчатами* [Городенська 2004: 243] таке часове значення не передає, а вказує на дію, що асоціюється з планом минулого або теперішнього неактуального, пор.: *Хустка колись/часто вишивана дівчатами*. Необхідно також наголосити, що конструкція пасивної діатези в українській мові переважно буває двочленною [Городенська 2004, 243]. Саме в двочлених конструкціях дієслово пасивної діатези на *-ся* – надзвичайно поширене явище в українській мові: *обід вариться, школа будується, врожай вирощується* тощо.

Зачислення усіх пасивних конструкцій української мови до конструкцій з предикатами результативного стану [Городенська 2004, 243] теж не вважаємо доцільним, оскільки в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, існують класи дієслів, від яких можна сформувати пасив тільки з акціональним значенням [Храковский 1991: 150]. Утворені від таких дієслів пасивні дієприкметники не можна поєднувати з обставинами часу *давно; все ще; ще не; вже; з ранку; до обіду; часто; рідко* тощо, які можна вважати своєрідними аналітичними показниками результативного значення дієслівної форми [Недялков, Яхонтов 1983: 5 – 41].

З іншого боку, наявність пасивних конструкцій зі значенням «конативного» або «проксимативного» антирезультативу [Плунгян 2001], в тих випадках, коли результату запланованої контрольованої або започаткованої неконтрольованої дії не досягнуто з різних причин, пор.: *обід майже зварений* (конативний антирезультатив); *пісня майже забута* (проксимативний антирезультатив) тощо, а також зі значенням анульованого результату, напр.: *він був засуджений, а потім помилуваний* тощо, теж схилиють до думки, що в пасивній діатезі, попри аспектиальні (в широкому розумінні) показники результативного та акціонального пасиву, необхідно виокремлювати й часові, які б вказували на їхню абсолютну або відносну темпоральну орієнтацію.

Взаємозумовленість граєм виду, стану та часу українського дієслова допоможе зрозуміти відповідна таблиця.

Таблиця 1

Взаємодія станових, часових та видових граєм дієслова в українській мові

Активний стан		
Час	Недоконаний вид	Доконаний вид
Плюсквамперфект	<i>був, -ла, -ло, -ли писав, -ла, -ло, -ли</i>	<i>був, -ла, -ло, -ли написав, -ла, -ло, -ли</i>
Минулий	<i>писав, -ла, -ло, -ли</i>	<i>написав, -ла, -ло, -ли</i>
Теперішній	<i>пишу, -еш, -е, -емо, -ете, -уть</i>	?
Майбутній	<i>буду, -еш, -е, -емо, -ете, -уть писати писатиму, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть</i>	<i>напишу, -еш, -е, -емо, -ете, -уть</i>
Пасивний стан		
Плюсквамперфект	<i>?? був, -ла, -ло будувався, -лась, -лось, були будувались</i>	?
Минулий	<i>замовчувався, -лась, -лось, -лись був, -ла, -ло, -ли замовчуваний, -а, -е, -і</i>	<i>був, -ла, -ло, -ли написаний, -а, -е, -і</i>
Теперішній	<i>замовчується, замовчуються замовчуваний, -а, -е, -і</i>	<i>написаний, -а, -е, -і</i>
Майбутній	<i>буде, -уть замовчуватися замовчуватиметься, -муться буде замовчуваний, -а, -е, будуть замовчувані</i>	<i>буде написаний, -а, -е, будуть написані</i>
Пасивний стан (безособова форма)		
Плюсквамперфект	?	?
Минулий	<i>було писано</i>	<i>було написано</i>
Теперішній	<i>писано</i>	<i>написано</i>
Майбутній	<i>буде писано</i>	<i>буде написано</i>

Необхідно звернути увагу на факт маркованості пасивних форм, утворених від дієслів недоконаного виду, які в українській мові мають обмежену сферу вживання³ або виражають додаткові аспектуальні значення. Зокрема, предикативні форми на *-но*, *-то* недоконаного виду виражають ітеративне або генеричне хабітуальне значення, вказують на тривалу повторювану дію, тобто мають значення, яке в інших мовах передає імперфект, пор.: *Птоломеї Єніфан заборонив вивіз папірусу, на якому тоді писано* [Павло Загребельний, *Диво*]. З іншого боку, у пасивних дієслів недоконаного виду теперішнього та майбутнього часу, напр.: *цей факт замовчується, замовчуватиметься, буде замовчуваний* тощо, та доконаного виду майбутнього часу, напр.: *лист буде написаний; листи будуть написані* тощо, часто редукована парадигма особи, оскільки їх переважно вживають у 3-ій особі одн./мн.

Підсумовуючи, можемо визначити категорію стану як таку, грамеми якої визначені семантикою лексеми (пасивна дієтеза наявна лише у перехідних дієслів) та дієслівним видом. Грамеми стану, зі свого боку, впливають на категорії часу, роду та особи.

Стан визначає наявність часової форми та впливає на рід і число дієслівної лексеми, оскільки від вибору між семантичним суб'єктом або об'єктом (Агенсом або Пацієнсом) на позиції підмета залежить реалізація відповідних дієслівних граем [Храковский 2015: 781], пор.: *Мама приготувала обід* – *Обід приготовлений мамою* (дієслівну форму активного стану вжито в жіночому роді, а пасивного – у чоловічому); *Дитина намалювала квіти* – *Квіти намальовані дитиною* (дієслово активного стану вжито в однині, а пасивний дієприкметник у формі множини).

Як уже зазначалося, стан впливає і на грамеми особи. Пасивні форми теперішнього та майбутнього часу переважно вживаємо в 3-ій особі, оскільки в ролі другого семантичного актанта (Пацієнса) більшості перехідних дієслів, від яких утворюємо пасивну дієтезу, виступає предмет або предметне ім'я, а не особа, пор.: *факт замовчується; факти замовчуються; лист буде написаний; листи будуть написані* тощо.

На категорію часу впливає і категорія способу: усі часові значення притаманні лише дійсному способу, тоді як у наказовому та умовному способах темпоральна локалізованість не є диференційною ознакою. Схематичне зображення допоможе зрозуміти комплексність взаємовідношень між категоріями дієслова в українській мові.

Схема 1

Взаємодія категорій українського дієслова

Категорії аспектуальності, валентності, перехідності та персональності належать до сфери семантики дієслівної лексеми, яка на рівні синтаксичної конструкції впливає на відповідні граматичні категорії дієслова. До граматичних категорій зачисляємо усі інші, виходячи зі спільного граматичного значення, виділеного в їхній назві, та наявності протиставлених граем у рамках цього значення. Грамеми можуть бути виражені як формами однієї лексеми, у випадку відносної, формозмінної категорії, скажімо, часу, особи, способу, роду, так і окремими лексемами, коли йдеться про деривативні категорії виду та стану. Категорію стану, подібно до інших дослідників цієї проблематики [Городенська 2004; Загнітко 2011], вважаємо міжрівневою синтаксично-словотвірною категорією, що впливає на словозмінні категорії часу, особи, роду та числа.

Категорія аспектуальності, яка повністю визначена показниками дієслівної семантики, частково впливає на категорію валентності. Поділяємо думку А. П. Загнітка, що зачисляє валентність до семантико-синтаксично-словотвірних категорій міжрівневого типу [Загнітко 2011: 249 – 277]. Аспектуальні показники, безперечно, впливають на валентність окремих дієслів. Зокрема, від неї залежить поділ на дієслова з експліцитною та імпліцитною перехідністю, заснований на наявності аспектуального показника хабітуальності у дієслів з відсутнім другим актантом. Хабітуальність не тільки переводить дієслова з одного акціонального класу в інший [Dahl 1985: 3 – 19; Плунгян 2009], тобто дії та процеси перетворює в стани, але й визначає валентність дієслова,

³ Приклад пасивного плюсквамперфекта було знайдено нами лише в одному прикладі: *Замок був будувався з 1610 по 1618 рік* [Електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org>]. Це не підтверджує факт поширеного вживання такого пасиву в українській мові, але свідчить про наявність відповідного потенціалу.

пор. *дівчина вишиває рушник* (континуатив, дія, двовалентне дієслово) та *дівчина гарно вишиває* (генеричний хабітуаліс, стан, одновалентне дієслово).

Наявність у дієслова правобічної або об'єктної валентності визначає категорію перехідності, лівобічна або суб'єктна валентність впливає на категорію персональності. Зокрема, дієслова з відсутньою лівобічною валентністю належать до безособових, в яких, у свою чергу, обмежено вияв граем особи, роду, числа та способу. У безособових дієслів, як відомо, відповідні парадигми редуковано до форм 3 ос. одн. теп.-майб. часу та сер. роду в минулому часі, а також відсутні синтетичні форми наказового способу, пор.: *світає, світитиме, буде світати, світало, світало б* тощо.

Подане вище схематичне зображення унаочнює, що, попри відносну самостійність граматичних категорій, між ними вибудовується чітка ієрархія. Найменш залежними від інших є категорії виду та способу, що визначають семантикою дієслівної лексеми (видові кореляти можна виділити лише у граничних дієслів, а усі способи наявні лише в парадигмі особових).

Категорія способу теж відзначається відносною незалежністю, посідаючи окреме місце в ієрархії дієслівних категорій [див. Мальчуков, Храковский 2015]. Спосіб значно впливає на категорію часу, особи та числа та певною мірою на категорію виду, оскільки в наказовому способі, як відомо, вид певною мірою нейтралізується.

Нейтралізація видових граем у наказовому способі, де вибір видової граеми спричинено не тільки аспектуальними, але й ілокутивними показниками, пор.: *заходьте до мене* (пропозиція) і *зайдіть до мене* (наказ); *не зроби цього* (попередження) і *не роби цього* (заборона) тощо, свідчить про частковий вплив категорії способу на вид.

На категорію стану, окрім семантики дієслова, впливає лише вид, тоді як на категорію часу впливають три категорії – виду, стану та способу. На дієслівні категорії роду, особи та числа впливають усі категорії, крім виду. Наведене свідчить про підпорядкований статус словозмінних категорій часу, особи, роду та числа у наведеній ієрархії та відносну незалежність словотвірних категорій виду і стану.

Той факт, що темпоральні форми значною мірою детерміновані показниками виду, стану та способу веде до логічного висновку, що в залежності від наявності тих чи тих граем виду, стану та способу більш чи менш послідовно виявляють себе відповідні часові форми. Розглянемо усі три випадки детальніше на прикладі окремих темпоральних граем. Мова йде про теперішній час дієслів доконаного виду, плюсквамперфект пасивної дієтези та плюсквамперфект умовного способу. Далі спробуємо стисло висвітлити їхню специфіку в українській мові та показати регулярність виявлення притаманних їм функцій у відповідних контекстах.

2.0 Теперішній доконаний в українській мові

Припущення про наявність теперішнього часу дієслів доконаного виду в східнослов'янських мовах [Загнітко 2011: 216; 219 – 221] на перший погляд звучить натягнуто, оскільки навіть у південнослов'янських мовах (сербській, хорватській, болгарській, македонській, словенській), де існує відповідна форма, її не можна референційно вжити, тобто виразити нею одноразову реальну (здійснювану) дію, яка б належала часовому плану актуального теперішнього. Відсутність такої форми логічно обумовлена, доконаний вид позначає цілісну дію, що досягла своєї внутрішньої межі, тоді як теперішній час позначає дію, що розвивається в момент мовлення. Несумісність цих сем і є причиною реальної відсутності теперішнього часу доконаного виду, навіть за умови наявності відповідної форми.

Відомо, що у форми теперішнього доконаного в більшості слов'янських мов можна виділити цілу низку темпоральних та модальних значень. Загальною тенденцією темпоральних значень цієї форми є їхня транспозиція в майбутнє або минуле або омнітемпоральне вживання [Войводич 1998]. Транспозиція теперішнього доконаного в майбутнє закріпилась в українській та інших слов'янських мовах у формі майбутнього часу дієслів доконаного виду. Причём таке майбутнє може бути темпорально окресленим, означеним (*Завтра о шостій ранку вирушаємо*), але й неозначеним (*Ми підем, де трави похили...*).

В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, транспонована в минуле форма теперішнього (майбутнього) доконаного часу вказує на хабітуальність (у поєднанні з часткою *було/бувало*)⁴ або ж виражає одноразову несподівану, раптову дію (при наявності частки *як*), пор.: *Було, вийду, сяду на призьбі, прислухаюся, привидляюся* [Марко Вовчок, *Три доли*]; *Як схопляться вони, як дремнуть, то тільки видно* [Пан Коцький]. При цьому факт хабітуальності або несподіваності та раптовості вииникнення ситуації (несподіваність та раптовість дії є показниками адміративної модальності), вираженої доконаним теперішнім, прототипічно передає не сама дієслівна форма, а частка, з якою це дієслово виступає в мінімальному контексті, що вказує на аспектуальне або модальне значення, якого дієслівна форма набуває саме в конструкції. За відсутності таких часток та при наявності відповідних темпоральних маркерів транспозиція теперішнього доконаного в минуле можлива, коли йдеться про неререференційне вживання дієслова, тобто таке, за яким не реальна дія, а потенційна, уявна, повторювана, яку не можна співвіднести з конкретним денотатом тощо, пор.: [...] *перебила йому Олена та й почала з ним пацикувати. Він їй слово нехотя чи скаже, чи не скаже, а вона йому десять: та так і стрижє, так і стрижє, та вигадує, та докладає, та придирається, що вже Василь ніяким побитом і не відцепиться від неї* [Григорій Квітка-Основ'яненко, *Маруся*]. Транспозиція теперішнього доконаного в минуле виконує передусім стилістичну функцію. Вона динамізує нарацію, провокує зміну ритму викладу тощо.

⁴ Про хабітуальний презенс у слов'янських мовах див.: [Mønnesland 1984].

Необхідно підкреслити, що, набуваючи темпорального значення саме в контексті, форма теперішнього доконаного вживається в транспонованому значенні неререференційно, тобто не може позначати конкретну реалізовану дію, а лиш узагальнену, повторювану або ще нереалізовану дію, що пояснює її усталене вживання саме з модальною функцією, зокрема для вираження: а) (не)можливості виконання дії⁵, пор.: *Я вам цього не скажу* = не можу сказати; *Не надивлюсь на білу в небі хмару* [Микола Вінграновський] = не можу надивитися; б) вираження модальної оцінки щодо спроможності суб'єкта до виконання дії, напр.: *Вони вдвох гори звернуть*; в) імперативного значення, в рамках «імперативної форми сумісної дії» [Загнітко 2011: 229], напр.: *Вип'ємо по чарці!*, зокрема, у тостах – *Вип'ємо за...*, наказах – *Завтра подасте заяву на звільнення!* тощо.

Окремим прикладом функціонування теперішнього доконаного є його перформативне вживання, зокрема, в тих випадках, коли ця форма утворюється від деяких директивів⁶ – *порадити, попросити, побажати* тощо, пор.: *Я пораджу*, – *сказала маленька*. – *Прив'яжім йому до шишки дзвіночок, тоді здалека будемо чути, як він біжить; от і повтікаємо* [Мишача рада]; *А я з'явлюся тоді і побажаю вам щастя!* – *говорив з лютістю*. – *Ні, я побажаю вам вже його тепер!* [Ольга Кобилянська, *Царівна*] тощо. Можливість перформативного вживання дієслів мовлення доконаного виду у формі 1-ої ос. одн. теп. часу, на перший погляд, вказує на позначення цією часовою формою одноразової конкретної дії, що відбувається в момент мовлення, проте ілокутивність перформативів [Austin 1965] свідчить про їх модальне вживання. Основою перформатива є ілокуція, тобто намір мовця, його бажання вплинути на співрозмовника та на саму дійсність, своєрідне волевиявлення, що недвозначно вказує на модальний характер перформативів, наближаючи їх до показників оптативної модальності.

Омнітемпоральне вживання теперішнього доконаного типове для тих мов, де існує відповідна грамема⁷. Омнітемпоральність наявна в тих випадках, коли відповідну грамему не можна „прив'язати“ до певного часового плану. Виступаючи загальночасовим, таке значення водночас стає темпорально нелокалізованим, позачасовим, тобто не має референційної вартості, пор.: *Ти не раз закохаєшся і розлюбиш, перш ніж зрозумієш, що значить любов*. Омнітемпоральне вживання теперішнього доконаного наближає його до гномічного значення, яке вказує не на виконання дії як такої, а на її виконуваність [Исаченко 1960: 456], пор.: *Що посієш, те й пожнеш* тощо.

Варто відзначити, що для реалізації омнітемпорального значення необхідно, щоб теперішній доконаний був у конструкції, в якій наявний таксис передування або слідування, коли залежна ситуація, виражена підрядною частиною складного речення, вказує на дію, що передує або наступає після ситуації, представленої в головній частині. Формальним показником такого таксису є відповідний сполучник – спеціалізований (*після того як, перш ніж, до того як, перед тим як* тощо) або неспеціалізований (*коли, як* тощо). Коли такий сполучник поєднується з омнітемпоральним маркером (*не раз, завжди, все життя* тощо), створюється загальночасовий фон, при якому наявність однієї ситуації зумовлюється іншою. Саме цей фактор визначає переважну наявність теперішнього доконаного в конструкції фонового таксису⁸ з умовно-темпоральним відношеннями між частинами, пор.: *Чи ж то серед вас є людина, що подасть своєму синові каменя, коли хліба проситиме він?* [Мат. 7:9]

Теперішній доконаний виступає в таксисних конструкціях української мови, вказуючи на залежну ситуацію, що усталено, за певних умов, передує головній, пор.: *Гайвки виконуються на великодні свята, після того як прийдуть з церкви і поснідають свяченини* [rbdut.com.ua].

При частково одночасній локалізації залежної ситуації відносно головної, коли тривала залежна ситуація належить майбутньому часовому плану і виступає темпоральним фоном для пунктивної головної, доконаний теперішній в головній частині конструкції вказує на часовий план майбутнього, тобто має абсолютне часове значення, типове для цієї форми в українській мові, напр. *Ми вирушимо, коли світатиме*⁹.

В підрядній частині таксисних конструкцій української мови теперішній доконаний не має абсолютної часової вартості, а лиш відносну, тобто співвідноситься з іншою дією в минулому, теперішньому або майбутньому, вказуючи на факт часової локалізованості однієї ситуації відносно іншої, незалежно від часу

⁵ Таке значення, зокрема, мають приклади з теперішнім доконаним, які мовознавці трактують як «вираження емоційного піднесення, яке характеризується суб'єктивним відтінком» [Загнітко 2011: 220].

⁶ Деколи наводять приклади перформативного вживання дієслів мовлення: *сказати, спитати, додати, відмітити* тощо на підтвердження того, що відповідна вищо-часова форма позначає актуальну дію в момент мовлення. Невхідно зазначити, що такі дієслова не можуть бути перформативно вжитими, оскільки не виконують вимогу еквіакціональності, тобто еквівалентності дієслова самій дії, а не повідомленню про неї [Austin 1965]. Наведені дієслова з різних аспектів описують мовлення, тобто є дескриптивними [там само: 6], тоді як перформативи повинні бути автореферентними, у них немає дії, окрім самого перформатива, яка б стала основою висловлення, напр. референтом дієслова *пораджу* є саме слово, яке вже тим, що вимовлене за відповідних обставин, стає дією, тобто означає мовленнєвий (саме мовленнєвий, а не інший) акт поради, дієслово *попрошу* позначає відповідний акт прохання, дієслово *побажаю* – акт побжання. За всіма цими перформативами, як бачимо, стоїть волевиявлення, тобто їм притаманне модальне вживання [Апресян 1995: 203 – 206].

⁷ Див., зокрема, численні праці про омнітемпоральне значення теперішнього доконаного в сербській мові [Стевановић 1969: 570-575; Ивић 1981: 14 – 15; Танасић 1996: 52 тощо].

⁸ Термін фоновий таксис належить В. С. Храковському [Храковський 2003]. Мається на увазі відношення темпоральної локалізації залежної ситуації стосовно головної у синтаксичних конструкціях не з часовими, а іншими типами відношень між частинами – умовними, причинними, наслідковими тощо.

⁹ Про функціонування теперішнього доконаного в різних типах таксисних конструкцій див.: (Поповић 2014).

мовлення [Храковский 2003]. Коли цією формою позначається реальна здійснена ситуація, така часова локалізованість залежної ситуації відносно головної є різночасною, йдеться про таксис передування в майбутньому історичному, при транспонуванні в часову зону минулого у наративі: *Після того, як усе закінчиться, Дорошенко заявить запорожцям, що він не бажав смерті свого ворога, і звелить відвезти знівечене тіло до Гадяча...* [Н. Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця 18 ст.*]. У наведеному прикладі дієслівна форма *закінчиться* функційно ближча саме до теперішнього доконаного в тих мовах, де він має свою особливу форму. Приміром, у сербській мові форма теперішнього доконаного прототипічно вживається у значенні передмайбутнього – на позначення ситуації, що передуватиме іншій майбутній ситуації, пор.: *Након што се све сврши* (теп. док.) *Дорошенко ће изјавити* (майб. док.) *Запорошцима да није желео смрти свог непријатеља и наредиће* (майб. док.) *да се осакаћено тело пребази у Хадјач*. Потрібно зауважити, що форми, що знаходяться в головній частині таксисної конструкції співвідносяться з майбутнім часом, тоді як передмайбутній в залежній частині виражений саме формою теперішнього доконаного.

Теперішній доконаний в українській мові, проте, може вживатися в абсолютному значенні на позначення дії, що розвивається в момент мовлення. Таке вживання можливе в таксисних конструкціях передування, у підрядній частині яких наявна форма минулого часу. Теперішній доконаний у головній частині такого речення стає показником відповідної грами, тобто позначає одноразову дію в теперішньому актуальному, пор. (мама – дитині): *Після того як прийшли з прогулянки, роззуємося/роззуваємося*. У наведеному прикладі дієслово доконаного виду (*роззуємося*) можна замінити відповідним недоконаного виду (*роззуваємося*), від чого зміст висловлення та темпоральна локалізація ситуації не зміниться, що свідчить про видову нейтралізацію форми теперішнього часу, коли вона позначає дію, що протікає в момент мовлення, переливаючись на очах учасників ситуації з фази розвитку до фази свого логічного завершення.

Усе перечислене свідчить про те, що в таксисних конструкціях української мови доконані дієслова в формі теперішнього часу виконують функції, притаманні саме цій грами в мовах, де вона має формальний вираз, відмінний від інших часових грам. У підрядній та головній частинах таксисних конструкцій української мови така форма може вказувати на реальну одноразову здійснену ситуацію, що передує іншій ситуації в минулому, а в головній частині таксисної конструкції передування може вживатися і як абсолютна часова форма на позначення дії, що відбувається в момент мовлення.

Сказане дає підставу для висновку про те, що категорія виду впливає на категорію часу, унеможливаючи функціонування дієслова доконаного виду в формі теперішнього часу на позначення ситуації, що розвивається, і зумовлюючи її переважно модальне або нереперенційне, тобто неспіввіднесене з реально здійснюваною одиничною дією, темпоральне вживання – для позначення дії в майбутньому, повторюваної дії в минулому, усталеної дії тощо. «Заборона» на референційне вживання такої часової форми знімається в таксисних конструкціях, де вона набуває відносного значення, локалізуючи одну ситуацію стосовно іншої, з чого випливає, що доконаний теперішній є прототипічною відносною часовою формою і функційно прирівнюється до плюсквамперфекта, з тією різницею, що плюсквамперфект позначає минуле другого ступеня, тоді як теперішній доконаний може позначати передмайбутнє, зокрема, в майбутньому історичному. У деяких таксисних конструкціях теперішній доконаний може мати значення максимально наближене до теперішнього актуального, а саме, коли ситуації, що виражена ним, передує інша ситуація, позначена формою минулого часу, пор.: *Після того як розібралися з цим питанням, перейдемо до наступного*.

3.0 Функційний плюсквамперфект у парадигмі пасиву

Про вплив категорії стану на категорію часу свідчить асиметрія часових форм активної та пасивної діатези. В активній діатезі української мови наявні форми теперішнього недоконаного, минулого, майбутнього часу та плюсквамперфекта, натомість у пасиві є форма теперішнього часу дієслівної лексики доконаного виду, але відсутні форми плюсквамперфекта. Така асиметрія, зокрема відсутність форми плюсквамперфекта пасивної діатези, викликає питання про те, чи наявний пасивний плюсквамперфект в інших слов'янських мовах, у яких він активно функціонує в активній діатезі, зокрема в сербській.

В українській мові пасивні дієприкметники в предикативній функції та безособові предикативні форми входять до складу аналітичних утворень, що складаються з дієслова-зв'язки *бути*, представленого відповідними часовими формами (минулого, майбутнього часу та нульовою – теперішнього часу) і самого дієприкметника: *Робота є виконана вчасно, Робота була виконана вчасно, Робота буде виконана вчасно, Роботу є виконано вчасно, Роботу було виконано вчасно, Роботу буде виконано вчасно* тощо. Часові значення при цьому передає саме дієслово-зв'язка, оскільки дієприкметник належить до периферійних засобів вираження темпоральності [Бондарко 1990: 44]. Однак постає питання, чи дієслово-зв'язка здатне самостійно, без підтримки контексту, виразити часовий план? Якщо порівняти наведені часові форми пасивного стану в українській мові з відповідними у сербській, помічаємо, що сербські пасивні дієприкметникові форми зі зв'язкою в теперішньому часі відповідають українським з нульовою зв'язкою: *писто је написано – лист є написаний*. Виходячи з цього факту, сербські пасивні аналітичні форми з перфектом зв'язки *бити* мають відповідати українським аналітичним утворенням зі зв'язкою *бути* в минулому часі: *писто је било написано – лист був написаний*.

Пасивну граму сербської мови, представлену аналітичною формою з допоміжним дієсловом у перфекті *био је одликован* (був нагороджений), мовознавці традиційно відносять до форм пасивного плюсквамперфекта [Милошевић 1973; Ивић 1980; Танасић 2005: 411 – 423; Поповић 2014: 31 – 40, 44 – 47].

Проте в останній нормативній граматиці сербської мови зазначено, що часові форми пасивного стану можуть збігатися, тобто одні й ті ж аналітичні форми можуть вказувати на два часові плани, залежно від контексту [Пипер 2015: 189]. Згідно з таким підходом, пасив перфекта, що складається з форми перфекта зв'язки *бити* та пасивного дієприкметника, напр. *био је саграђен* (був побудований) може в сербській мові функційно збігатися з пасивом плюсквамперфекта [Пипер 2015: 407]. Розмежування пасивного перфекта від плюсквамперфекта засноване на розрізненні функцій цих форм. Якщо пасивом виражено актуальний в момент мовлення результат минулої дії, йдеться про перфект, а коли з контексту випливає, що після ситуації, вираженої пасивною формою, мала місце інша, яка звела нанівець результат попередньої, або ж ця форма вказує на дію, започатковану в минулому, але з різних причин не здійснену, то її розцінюють як пасив плюсквамперфекта, пор.: *Они су били осуђени на смрт* (Вони були засуджені до страти); *Они су били осуђени, а после рехабилитовани* (Вони були засуджені, а потім реабілітовані) [Пипер 2015: 407]. У першому прикладі аналітична форма *били су осуђени* (були засуджені) виражає значення перфекта, а в другому – плюсквамперфекта.

Загалом, сербські мовознавці розглядають активні та пасивні грамеми або як паралельні часові форми, у яких замість дієприкметника активного стану на *-л* (перфект: *назидао је, назидала је*; плюсквамперфект: *био је назидао, била је назидала*) вжито пасивний (пасив перфекта: *назидан је, назидана је, назидано је*; пасив плюсквамперфекта: *био је назидан, била је назидана, било је назидано*) або ж як форми, в яких часовий показник дієслова-зв'язки зсунуто „на один градус“ – презенсу зв'язки у складі грамеми активного стану відповідає перфект зв'язки в пасиві, пор.: *Написала сам писмо још јуче* (Я написала листа ще вчора) – *Писмо је било написано још јуче* (Лист написаний ще вчора). Такий часовий зсув дієслова-зв'язки призводить до збігу форм пасиву перфекта і плюсквамперфекта, пор.: *Писмо је било написано још јуче, али нисам стигла да га пошаљем* (Лист був написаний ще вчора, але я не встигла його відіслати), де форма *је било написано* виражає значення не перфекта, як у попередньому прикладі, а плюсквамперфекта, оскільки вказує на ситуацію, яка не доведена до свого логічного завершення, а її результат (написаний лист) частково анульований тим, що запрограмовану ситуацію (лист пишуть для того, щоб його відіслати) не реалізовано.

Формальний збіг граем плюсквамперфекта з пасивними грамемами інших часових форм можна пояснити, виходячи з трактування цієї часової форми як відносної, якщо користуватися термінологією сербського мовознавця Александра Белича [Белић 1928], або ж співвіднесеністю референтної точки в семантиці цієї форми з подією в минулому, а не з часом мовлення, згідно з підходом Ганса Райхенбаха [Reichenbach 1947], який, як відомо, розмежував час повідомлення, час події та референтний час. При цьому референтний час можна розглядати як такий, у якому перебуває спостерігач. Для перфекта та плюсквамперфекта спільною є часова тяглість, тобто ці форми одночасно вказують на часові зони двох ситуацій – попередньої та наступної. Відмінність між ними полягає в тому, що часова зона плюсквамперфекта жодним чином не перетинається з зоною часу мовлення, їх завжди розділяє часова зона іншої минулої ситуації. Якщо позиція спостерігача [референтний час] збігається з часовою зоною ситуації, що йде слідом за іншою ситуацією, йдеться про так званий статальний перфект [Маслов 2004: 54] та статальний плюсквамперфект, які фокусують увагу на стані, до якого призвела попередня ситуація або безвідносно до неї. Перфект зосереджує увагу на стані в зоні теперішнього часу, а плюсквамперфект – на стані в минулому, який, як правило, перестає бути актуальним у момент мовлення. Якщо ж позиція спостерігача збігається з часом тієї ситуації, яка передує іншій, має місце так званий акціональний перфект [там само] або акціональний плюсквамперфект, що профілює саму ситуацію в минулому, а не її результат. Іншими словами, акціональний перфект виражає в аналітичній формі пасиву подію, що призвела до результату, а статальний перфект – результативний стан¹⁰.

При визначенні функцій плюсквамперфекта важливо брати до уваги не лише позицію спостерігача, але й вектор його спостереження. Коли погляд спостерігача звернено в минуле, йдеться про ретроспекцію, при якій профілюється ситуація, що передувала іншій ситуації в минулому: *З того часу, 1883 року, українській трупі були заборонили грати в усьому кийвському генерал-губернаторстві... І ця заборона лежала тяжким гнітом на українським театрі 10 літ* [Микола Садовський, *Мої театральні згадки*]. Якщо ж про попередню ситуацію повідомляють з синхронної позиції спостерігача, розташованого в часовій зоні минулого, то профілюється результат попередньої дії або ситуація, що поклала кінець розвитку попередньої ситуації: *Вона була написала вчора листа, та випадково його витерла; Чапчик уже почав був обурюватись на літунів, але тут його перебив Супрун* [Микола Хвильовий, *Майбутні шахтарі*]. У деяких слов'янських мовах, зокрема в болгарській та українській, форма ППФ допускає й третій випадок – проспективної перспективи, при якій спостерігач розташований у часовій зоні ситуації, вираженої плюсквамперфектом, а його погляд звернено в майбутнє. Тобто, спостерігач умовно переноситься в час ситуації, після якої події розвиваються певним чином, та моделює паралельний хід подій, який би міг мати місце, якби було здійснено інший вибір. В українській мові відповідне значення передається за допомогою умовного способу плюсквамперфекта, про який піде мова пізніше.

Отже, прототипічною функцією плюсквамперфекта можна вважати вираження результату минулої дії, анульованого іншою дією, а також позначення запрограмованої, але з різних причин не здійсненої, ситуації в

¹⁰ З цього аспекту необхідно розрізняти власне результативні конструкції, в яких наявний стан співвіднесено з результатом попередньої дії, напр.: *борц зварений*, від стативних, де подано стан безвідносно до дії, напр. *місто оточене горами*. Про розмежування результативних та стативних конструкцій див. [Недялков, Яхонтов 1983].

минулому. В обох випадках плюсквамперфект позначає ситуацію, що відхиляється від „умовної норми“, коли відсутнє звичне здійснення запрограмованої ситуації [Храковский 2015а: 295]. Плюсквамперфект з точки зору нівеляції результату попередньої дії розглядають як „антирезультатив“ [Плунгян 2001]. Саме антирезультативність є визначальною рисою цієї часової форми в багатьох мовах світу [там само].

Дослідники неодноразово звертали увагу на факт активного функціонування плюсквамперфекта в сучасній українській мові [Загнітко 1996; Крижанівська 2001; Тараненко 2007; Ярмач 2010; Попович 2012; Попович 2012; Movchan 2014; Мовчан 2015]. Постає питання про те, чи існує в українській мові відповідна часова форма в пасиві. Порівнюючи дані сербської та української мов, можна дійти висновку, що, подібно до того, як у сербській мові конструкція *био је* + пасивний дієприкметник може мати значення перфекта або плюсквамперфекта, в залежності від контексту [Пипер 2014: 400–401], український пасив дієслівної лексеми, що складається з дієслова-зв'язки *бути* в минулому часі та пасивного дієприкметника теж може одержати конкретне часове тлумачення в залежності від конструкції, в якій її вжито. Отже, парадигма пасиву в українській мові може поповнитися часовою формою плюсквамперфекта, що збігається з формою минулого часу.

Плюсквамперфект, згідно з семантикою цієї часової форми, вказує на передування однієї ситуації в минулому іншій. У пасивних конструкціях української мови цю функцію виконують дієприкметники з дієсловом-зв'язкою в минулому часі, що дає підставу розглядати такі аналітичні форми як пасив плюсквамперекта, пор.: *Колишній офіцер ВМС України [...] втік з міста, щойно було розпочато кримінальне провадження...* [Голос України]. У наведеному прикладі йдеться про таксисну конструкцію передування, де залежна ситуація, виражена пасивом, передує головній – спочатку розпочали кримінальне провадження, а потім офіцер утік. Така темпоральна орієнтація однієї ситуації в минулому відносно іншої належить до прототипічних прикладів уживання плюсквамперфекта, що дає підставу розглядати аналітичну часову форму в даній конструкції саме як функційний пасив плюсквамперфекта. Пор.: *Щойно були розпочали кримінальне провадження, як офіцер [...] втік з міста.*

Те що до семантичного обсягу плюсквамперфекта потрапляє минуле, що передує іншій ситуації в минулому, свідчить про актуалізацію референтної точки в минулому. Саме в ній знаходиться спостерігач, що повідомляє про минуле „другого ступеня“. На відтатості семантичної зони плюсквамперфекта від моменту мовлення заснована його функція позначення результату в минулому, який перестав бути актуальним у момент мовлення. Приклади підтверджують, що таке значення можна виразити в українській мові плюсквамперфектом активної діатези, але й пасивної, пор.: *З того часу, 1883 року, українській трупі були заборонили грати в усьому кийському генерал-губернаторстві... І ця заборона лежала тяжким гнітом на українським театрі 10 літ* [Микола Садовський, *Мої театральні згадки*] та *Кажуть, що кіноповість О. Довженка «Україна в огні» була заборонена особисто Сталіном.*

Той факт, що часова зона плюсквамперфекта не досягає до моменту мовлення, зумовлює ще одну його функцію – позначення ситуації в минулому, яку започатковано, але не доведено до кінця, оскільки її перервала інша ситуація. У типологічних дослідженнях плюсквамперфекта така функція відома під назвою *framepast* [Плунгян 2004]. Подібні конструкції пасивної діатези можна оцінити як такі, в яких наявний пасив плюсквамперфекта: *Гігантоманія привела до того, що будівництво сотень об'єктів було розпочате, але не завершено через нестачу коштів, сировини, обладнання, робочої сили* [http://histua.com/knigi]. Пор.: *Будівництво сотень об'єктів були розпочали, але не завершили через нестачу коштів, сировини, обладнання, робочої сили.*

Одним з типових вживань плюсквамперфекта активної діатези в українській мові є позначення нівельованого, дезактуалізованого результату минулої дії. На значення зведеного нанівець іншою дією результату минулої ситуації може вказувати й плюсквамперфект пасивної діатези: *Минулого місяця Дмитро Фірташ спочатку був арештований у Відні за запитом ФБР, а потім звільнений австрійським судом під заставу* [Українська правда]. Результат ситуації в минулому може, попри свою наявність, не забезпечити їй успіху, тобто не прислужитися меті, з якою ситуацію було заплановано. Таку невдалість ситуації, попри наявність результату, який би мав забезпечити її успіх, теж можна виразити в українській мові конструкцією пасивної діатези, що вказує на функційний плюсквамперфект. Пор.: *Як зміг кradій зайти до будинку? Усі двері були позамикані особисто мною. Ніде ні сліду злomu замків.*

Як показує попереднє дослідження [Попович 2012], український плюсквамперфект належить до типу плюсквамперфекта з розширеними функціями. Ці функції відповідна часова форма може виконувати в конструкціях активної та пасивної діатези. Форма пасивного плюсквамперфекта в українській мові збігається з формою пасиву минулого часу. Такий збіг часових форм пасивної діатези не є винятком. Подібну омонімію у пасиві спостерігаємо і в інших мовах, зокрема в сучасній сербській. Подібно до того, як розмежування презенса від перфекта, перфекта від плюсквамперфекта або плюсквамперфекта від імперфекта в пасивних конструкціях сербської мови стає можливим на підставі контексту, в якому чітко виявляють себе функції, притаманні цим часовим формам, підставою для виокремлення пасиву плюсквамперфекта в українській мові мають бути функції, які ця часова форма виконує в конструкціях активної діатези. Завдяки такому підходу, часову парадигму пасиву в українській мові можна поповнити формою плюсквамперфекта, що виражає в таксисних конструкціях передування залежну ситуацію, що не привела до сподіваного результату або не завершилась згідно з логічним перебігом дії. Ця форма співвідноситься з плюсквамперфектом активної діатези.

4.0 Умовний спосіб плюсквамперфекта

Мовознавці вважають, що сема темпорального дистанціювання від моменту мовлення, яка разом з таксисною функцією визначає характер плюсквамперфекта, може спричинитися до наявності в його семантичній будові семи епістемічної дистанції – коли плюсквамперфект на основі «дистанційної метафори» стає показником далекої від реальності ситуації, тобто вказує на її контрфактичність [Fleischman 1989].

Тоді як одні дослідники констатують, що сема часової віддаленості від моменту мовлення не обов'язково наявна в плюсквамперфектних формах, яким притаманна контрфактична функція, інші пропонують суттєво відмінні тлумачення даного явища. Пояснення механізму дії плюсквамперфекта в багатьох мовах світу як показника ірреальності або гіпотетичності, пов'язане з ідеєю ментальної операції перенесення в минуле, в період, від якого відліковується певний хід подій та моделювання паралельної ситуації відомі в мовознавстві як «модель біфуркації» [Dahl 1997]. Згідно з цією моделлю, при вживанні плюсквамперфекта з контрфактичною функцією спостерігач умовно переноситься в минуле, ближче до референтної точки, після якої події розвивались іншим перебігом, що привів до наявного стану.

Обидва пояснення контрфактичної функції плюсквамперфекта [«дистанційної метафори» та «біфуркації»] детально розглядає у своїй праці В. Плунгян [Плунгян 2004], який пропонує нове вирішення цього питання, виходячи з притаманної даній часовій формі дигресивної функції: «По сути дела, контрфактическое условие описывает ту же самую дигрессию, только совершаемую не в реальном, а в воображаемом альтернативном мире» [Плунгян 2004: 286]. Така модель видається дуже логічною. Згідно з нею, контрфактичність маніпулює моделюванням ситуації, що протиставляється реальній дійсності, і саме цей аспект семантичної будови плюсквамперфекта зумовлює наявність відповідної функції. Функція контрфактичності, коли ситуація моделюється як паралельна дійсність, незважаючи на реальні знання про те, що її реально не існувало, притаманна і українському плюсквамперфектові, коли він вживається в складнопідрядному реченні з підрядним умови: *Якби була знала./ У колісці б задушила, /Під серцем приспала* [Тарас Шевченко, *Розрита могила*]. Рідше контрфактичний плюсквамперфект зустрічається в обох частинах складнопідрядного речення – підрядному умови та головному: *Якби була-м знала, була б не кохала і з тобою до півночі не стояла б*. Контрфактичність наслідку в останньому прикладі виражена плюсквамперфектом в формі умовного способу [*була б не кохала*], тобто ситуація, яка відбулася в дійсності, заперечується при іншому розкладі подій.

Контрфактичність плюсквамперфекта в українській мові показує, що не тільки категорія стану впливає на категорію часу, зумовлюючи відсутність часових форм в умовному та наказовому способах, але й категорія часу впливає на категорію стану, визначаючи тип умови. Зокрема, плюсквамперфект в підрядній частині умови вказує на минулу ірреальну умову, що дає підставу поставити питання про потребу типології умов не тільки виходячи з критерію реальності/ірреальності або потенційності, але й за часовими показниками. Отже, українська мова, на відміну від інших східнослов'янських мов, дає змогу розрізняти складнопідрядні речення з теперішньою ірреальною та минулою ірреальною умовою без лексичної підтримки, тільки завдяки граматичним показникам. У підрядних частинах конструкцій першого типу, з відповідним сполучником *якби, коли б* тощо, вживаємо минулий час, а в другому випадку – плюсквамперфект. Пор.: *Якби я знала* [тепер], *я б тобі відповіла* та *Якби я була знала* [тоді], *я б тобі відповіла*. Теперішня ірреальна умова вказує на ситуацію, що не може збігатися з дійсним станом справ у момент мовлення, стаючи на заваді здійсненню головної ситуації, а минула ірреальна – на таку ж ситуацію в минулому, яка, проте, могла змінитися до моменту мовлення. Підрядна частина *якби була знала* вказує на відсутність знання в минулому, але таке знання наявне в момент мовлення, тоді як при формулюванні теперішньої ірреальної умови вона актуальна в момент мовлення.

При наявності умовного способу плюсквамперфекта в головній частині складнопідрядного речення з підрядним умови, умова модифікується з минулої ірреальної в потенційну, пор.: *Учень був би виконав завдання, якби вивчив урок* [учень міг виконати завдання, та не виконав] та *Учень виконав би завдання, якби вивчив урок* [учень може виконати завдання за певної умови]. Розмежувати потенційну умову від ірреальної минулої в українській мові дає можливість саме часова форма плюсквамперфекта.

Коли умовний спосіб плюсквамперфекта функціонує в реченні, яке не є умовним, а містить показники деонтичної модальності, що вказують на бажаність або необхідність дії, його наявність свідчить про те, що ситуація, виражена модальною конструкцією, не може збігатися з дійсністю, пор.: *Він повинен був перекинути міцно це зорганізований корпус до Києва, де був би виконав діло, до якого був покликаний – оборонити й рятувати Україну* [І. Крип'якевич *et al.*, *Історія українського війська*]. У наведеному прикладі умовний спосіб плюсквамперфекта вказує на контрфактичність ситуації – суб'єкт не виконав „діло“, оскільки попередньо не перекинув корпус, хоч повинен був, на думку автора, це зробити.

Висновок

Аналіз механізмів взаємодії граматичних категорій дієслова на прикладі впливу категорій виду, стану та способу на категорію часу підтверджує початкову тезу про обумовленість одних грамам наявністю або відсутністю інших. Грамема так званого доконаного теперішнього в українській мові прототипічно вживається неререференційно. Для неї є типовим транспонування в часову зону майбутнього або минулого [при повторенні ситуацій], а також модальне вживання. При позначенні конкретної одноразової дії форма теп. часу дієслів доконаного виду виявляє себе як відносна часова форма, що функціонує в таксисних конструкціях,

локалізуючи в часі залежну ситуацію стосовно головної і зрідка при цьому вказуючи на ситуацію, що розвивається в момент мовлення.

Наслідком впливу категорії стану на категорію часу є асиметрія часових форм активної та пасивної діатези. Така асиметрія, проте, частково може бути усунена, якщо включити до парадигми пасивної діатези форму плюсквамперфекта. Пасив плюсквамперфекта формально збігається з пасивом минулого часу, а критерієм їхнього розмежування стає функція, притаманна тій чи тій часовій формі. Функцію часової форми в пасиві визначає контекст. Оскільки плюсквамперфект є відносною часовою формою, пасивну часову форму, яку вжито на позначення минулої ситуації, що передувала іншій ситуації в минулому можна вважати функційним плюсквамперфектом. Окремим показником наявності цієї часової форми в пасиві є значення нівельованого результату або відхилення ситуації від усталеного перебігу подій та їх логічного завершення, на яке вказує контекст.

Вплив категорії способу на категорію часу, але й навпаки, ілюстровано на прикладі контрфактичного плюсквамперфекта або умовного способу плюсквамперфекта, який дає підставу виокремити минулу та теперішню ірреальну умови як основу для розмежування різних типів складнопідрядних речень з підрядними умови. Заміна умовного способу плюсквамперфекта формою умовного способу без дієслова-зв'язки в минулому часі змінює ірреальну умову на потенційну. З іншого боку, наявність умовного способу плюсквамперфекта завжди вказує на контрфактичність ситуації, навіть при його вживанні в реченні, що не належить до типу складнопідрядних з підрядним умови.

Література

Алексієнко 2013: Алексієнко Л. А. Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. А. К. Мойсієнка. – К.: Знання, 2013. – С. 369 – 448.

Апресян 1995: Апресян Ю. Д. Избранные труды. Том 2. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995.

Белић 1928: Белић А. О синтаксичком индикативу и „релативу“ / А. Белић // *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski* II. – Cracovia, 1928. – С. 47 – 55.

Бондарко 1990: Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1990

Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988.

Войводиц 1998: Войводиц Д. Русский и сербско-хорватский перфективный презенс в сопоставительном аспекте / Д. Войводиц // *Зборник Матице српске за славистику*. – 1988. – № 54-55. – С. 119 – 147.

Городенська 2004: Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2004.

Жовтобрюх 1972: Жовтобрюх М. А. Дієслово / Курс сучасної української літературної мови: підручник для ф-тів мови і літ-ри пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – Вид. 3. – Ч. I. – К.: Вища школа, 1965. – С. 337 – 392.

Загнітко 1996: Загнітко А. П. Знову давноминулий? / А. П. Загнітко // *Лінгвістичні студії*. Вип. 2. – Донецьк: Академія, 1996. – С. 40 – 45.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2011.

Заневич 2015: Заневич О. Українська мова XI – XII століть: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт / О. Заневич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015.

Ивић 1981: Ивић М. Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости / М. Ивић // *Јужнословенски филолог*. – 1981. – XXXVII. – С. 13 – 24.

Ивић 1980: Ивић М. О значењу српскохрватског плусквамперфекта / М. Ивић // *Зборник за филологију и лингвистику*. – 1980. – XXIII/1. – С. 93 – 100.

Исаченко 1960: Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка по сравнению с словацким. Часть 2. Морфология / А. В. Исаченко. – Братислава: Издательство Словацкой АН, 1960.

Крижанівська 2001: Крижанівська О. Спостереження за вживанням форм давноминулого часу в розмовно-побутовому мовленні // *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського*. Філологія. Вип. 3. – Вінниця: Видавничий відділ ВДПУ, 2001. – С. 98 – 101.

Мальчуков, Храковский 2015: Мальчуков А. Л., Храковский В. С. Наклонение во взаимодействии с другими категориями: опыт типологического обзора / А. Л. Мальчуков, В. С. Храковский // *Вопросы языкознания*. – 2015. – № 6. – С. 9 – 32.

Маслов 1987: Маслов Ю. С. Перфектность // *Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис* / ред. А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1987. – С. 195 – 209.

Мельчук 2004: Мельчук И. А. Определение категории залога и исчисление возможных залогов: 30 лет спустя // *40 лет Санкт-Петербургской типологической школе. Сб. статей* / ред. В. С. Храковский и др. – М.: Знак, 2004. – С. 286 – 314.

- Милошевић 1973: Милошевић К. Темпорално значење и синтаксичка вриједност конструкција *Cop (praes.perf.) + part.pass.* у српскохрватском језику / К. Милошевић // Јужнословенски филолог. – 1973. – XXX/1–2. – С. 423 – 437.
- Мовчан 2015: Мовчан Я. Плюсквамперфект в современных славянских языках: на примере болгарского и украинского языков // *Trends in Slavic Studies*. – Москва, 2015. – С. 813 – 827.
- Недялков, Яхонтов 1983: Недялков В.П., Яхонтов С.Е. Типология результативных конструкций / В. П. Недялков, С. Е. Яхонтов // Типология результативных конструкций [результатив, статив, пассив, перфект]. – Л.: Наука, 1983. – С. 5 – 41.
- Пешковский 2010: Пешковский А. М. Объективная и нормативная точка зрения на язык / А. М. Пешковский. – М.: Либроком, 2010.
- Пипер 2015: Пипер П. Нормативна граматика српског језика / П.Пипер, И. Клајн. – Нови Сад: Матица српска, 2015.
- Плунгян 1998: Плунгян В. А. Плюсквамперфект и показатели «ретроспективного сдвига» / В. А. Плунгян // Язык. Африка. Футурб: Сборник статей в честь А. И. Коваль. – СПб.; Москва: Европейский дом, 1998. – С.106–115.
- Плунгян 2001: Плунгян В. А. Антирезультатив: до и после результата // Глагольные категории. Исследования по теории грамматики. Выпуск 1 / ред. В. А. Плунгян. – М.: Гнозис, 2001. – С. 50 – 88.
- Плунгян 2004: Плунгян В. А. О контрафактических употреблениях плюсквамперфекта // Ирреалис и ирреальность. Исследования по теории грамматики. Выпуск 3. / Ред. Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, А. Ю. Урманчиева. – М.: Гнозис, 2004. – С. 273 – 291.
- Плунгян 2011: Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира / В.А. Плунгян. – М.: РГГУ, 2011.
- Плющ 2005: Плющ М. Я. Граматика українсько мови : у 2 ч. – Ч. I: Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2005.
- Поповић 2012: Поповић Љ. Функције плусквамперфекта у савременом српском и украјинском језику / Љ. Поповић // Јужнословенски филолог. – 2012. – LXVIII. – С. 113 – 145.
- Попович 2012: Попович Л. Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові // Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 653 – 673.
- Поповић 2014: Поповић Љ. Контрастивна граматика украјинског и српског језика: таксис и евиденцијалност / Љ. Поповић. – Београд: САНУ, 2014.
- Русанівський 2000: Русанівський В. М. Стан // Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2000. – С. 591.
- Стевановић 1969: Стевановић М. Савремени српскохрватски језик: (граматички систем и књижевнोजезичка норма) II: Синтакса / М. Стевановић. – Београд: Народна књига, 1969.
- Танасић 1996: Танасић С. Презент у савременом српском језику/ Танасић С. – Београд: Институт за српски језик САНУ, 1996.
- Танасић 2005; Танасић С. Синтакса глагола // Синтакса савременога српског језика, Проста реченица / П. Пипер и др. – Београд, Нови Сад: САНУ, Матица српска, 2005. – С. 345 – 469.
- Тараненко 2006: Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови / Тараненко О.О. // Мовознавство. – 2006. – № 2 – 3. – С. 55 – 77.
- Храковский 1990: Храковский В. С. Взаимодействие грамматических категорий глагола: опыт анализа / В. С. Храковский // Вопросы языкознания. – 1990. – № 5. – С. 18 – 36.
- Храковский 1991: Храковский В. С. Пассивные конструкции // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. / Ред. А. В. Бондарко. – СПб: Наука, 1991. – С.141–180.
- Храковский 1996: Храковский В. С. Грамматические категории глагола: опыт теории взаимодействия // Межкатегориальные связи в грамматике / Отв. ред. А. В. Бондарко. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1996. – С. 22 – 43.
- Храковский 2003: Храковский В. С. Категория таксиса [общая характеристика] / В. С. Храковский // Вопросы языкознания. – 2003. – №2. – С. 32 – 53.
- Храковский 2015: Храковский В. С., Русский глагол: иерархия грамматических категорий // У простору лингвистичке славистике. Зборник научних радова поводом 65 година живота академика Предрага Пипера / Ур. Љ. Поповић и др. – Београд: Филолошки факултет, 2015. – С. 777 – 798.
- Храковский 2015а: Храковский В.С. Плюсквамперфект и конструкция с частицей *было* в восточнославянских языках // Ватрослав Ягич і проблеми слов'язнавства / ред. В.М. Бріцин та ін. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – С. 287 – 298.
- Ярмак 2010: Ярмак В. Семантичний діапазон плюсквамперфекта в романі Драгослава Михаїловича “Коли цвіли гарбузи” та в його перекладі українською мовою // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rastko.rs/rastko/delo/13698>.
- Austin 1965: Austin J. L. How to do things with words (The William James lectures delivered at Harvard University in 1955) / J. L. Austin. – N. Y.: Oxford University Press, 1965.
- Dahl 1985: Dahl Ö. Tense and aspect systems / Ö. Dahl. – Oxford: Blackwell, 1985.
- Dahl 1997: Dahl Ö. The relation between past time reference and counterfactuality: a new look // On Conditionals Again / A. Athanasiadou, R. Dirven (eds.). – Amsterdam: John Benjamins, 1997. – pp. 97 – 114.

Fleischman 1989: Fleischman S. Temporal distance: a basic linguistic metaphor / S. Fleischman // *Studies in Language*. – 1989. – 13 [1]. – pp.1–50.

Movchan 2014: Movchan Y. Das Plusquamperfekt im Ukrainischen im Vergleich zum Bulgarischen / Y. Movchan // *Anzeiger für Slavische Philologie*. – 2014. – XLI. – pp. 95 – 117.

Mønnesland 1984: Mønnesland S. The Slavonic frequentative habitual // *Aspect Bound: Voyage into the Realm of Germanic, Slavonic and Finno-Ugrian Aspectology* / C. de Groot, H. Tommola (eds). – Dordrecht, Cinnaminson: Foris Publications, 1984. – pp. 53 – 76.

Reichenbach 1947: Reichenbach H. *Elements of Symbolic Logic* / H. Reichenbach. – Dover: Macmillan Co, 1947.

Попович Людмила

О взаимодействии глагольных категорий и временных формах в украинском языке

Рассмотрена взаимообусловленность грамматических категорий в украинском языке, проиллюстрирована иерархия граммем; на примерах глагольных форм настоящего совершенного и плюсквамперфекта показано влияние категорий вида, состояния и наклонения на категорию времени; на основании разграничения синтаксических конструкций с настоящим и прошлым ирреальным, а также потенциальным условием показано влияние категории времени на категорию наклонения.

Ключевые слова: грамматическая категория, граммема, вид, состояние, наклонение, настоящее время, плюсквамперфект.

Popovic Ljudmila

On the Interaction of Verb Categories and Tense Forms in the Ukrainian Language

The interdependence of grammatical categories in Ukrainian language has been considered. The hierarchy of grams has been depicted. The influence of aspect, diathesis and mood on tense category has been shown through examples of perfective present and pluperfect. The effect of tense on the mood has been established based on the difference between conditional sentences with present unreal, past unreal and potential conditional.

Key words: grammatical category, gram, aspect, diathesis, mood, present tense, pluperfect.

Надійшла до редакції 28 грудня 2016 року.

Олена Пчелінцева

УДК 808. 2: 801. 563. 1

ТИП МЕЖІ І НОМІНАЛІЗАЦІЯ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

У статті висвітлюються проблемні питання дієслівної перфективної семантики, досліджується вплив типу межі дієслівної дії на продуктивність дієслів щодо іменників дії за матеріалами словників і корпусів української, російської і польської мов.

Ключові слова: віддієслівний іменник дії, аспектуальна семантика, кількісно-часова межа дії.

Однією з центральних функціонально-семантичних категорій слов'янських мов є категорія аспектуальності. За словами Ю.С. Маслова, семантичною базою опозиції доконаний / недоконаний вид у слов'янських мовах «є протиставлення досягнутої: недосягнутої внутрішньої межі дієслівної дії» [Маслов 1984/2004: 33]. На граматичному рівні межу зазвичай визначають як семантичну ознаку, що лежить в основі перфективної семантики. Згідно з В. В. Виноградовим, «основна функція доконаного виду – обмеження або усунення уявлення про тривалість дії, зосередження уваги на одному з моментів процесу, на його межі» [Виноградов 2001: 409]. Однак інтерпретація межі як такої універсальної семантичної ознаки, наявної в усіх перфективних дієсловах і в усіх мовах, що мають ті чи інші аспектуальні показники, не прояснює ситуації.

Пошуки інваріанта дієслівного виду, що тривають вже кілька десятиліть, поки не дали задовільного результату. Надто різні визначення інваріанта доконаного виду, нееквівалентність форм перфектива в різних мовах, спроби виділення «особливого слов'янського виду» – все це свідчить про те, що в основі перфективності немає єдиної семантичної ознаки, універсальної для всіх мов. Внутрішня неоднорідність ознаки межі стала причиною подальших пошуків семантичної основи видових опозицій. Видається плідним підхід, який послідовно розвивався аспектологічною школою Ю.С. Маслова: семантична сфера аспектуальності не є однорідною, існує множина аспектуальних опозицій, що розрізняються в різних мовах формально і семантично.

В.А. Плунгян, розглядаючи дієслівні категорії в типологічному ракурсі, пропонує замість пошуку інваріанта використовувати поняття «універсального граматичного набору», до якого входять усі значення, граматицізовані хоча б в одній з дієслівних систем. Досліджуючи семантику перфективності, дуже неоднорідну в різних мовах, він виділяє три семантичні ознаки, релевантні для цієї зони: миттєвість / стислість (пунктивність), досягнення природної межі (комплетивність) і вкладеність в більш тривалий часовий інтервал (лімітативність). Пунктивна (точкова) перфективність вказує на дуже малу тривалість або майже повну відсутність тривалості (як в *стукнути*). Цей семантичний опис співвідноситься з аспектуальним класом ситуацій, які зазвичай називають подіями (achievements, за З. Вендлером). Перфективи другого типу –